

Osmanlı İmparatorluğunda Madencilik

Ahmet REFİK

Aşağıda bir ölçüde sadeleştirilmiş biçimini sunduğumuz metin, Osmanlılar'ın bir döneminde yürürlükte olan, madenlerle ilgili toplumsal, ekonomik, hukuksal koşulları biraz olsun yansıtmakta; madenlerin bulunmasına, işletilmesine, korunmasına değin düzenlemeler üstüne bilgi vermektedir.

Tarihsel değeri yadsınmaz belgeler içeren metin özgün dilini de yansıtmak üzere 1931 yılında İlhami Kural tarafından sadeleştirilmiş olup, yeryuvarı ve insan Bilimsel kurulu tarafından herhangi bir düzeltme yapılmamıştır.

MUKADDİME

Osmanlı Devrinde Türkiye madenlerine dair hazinesi Evrak vesikalarını ihtiva eden bu risale hicri 967'den 1200 senesine kadar gerek Anadolu'da ve gerek Rumelideki madenlerin işletilmesine dair Divanı hümayun'dan yazılan hükümleri havidir. Bu hükümlerin çoğu top yuvarlağı dökmek, gemi lengeri yapmak, bakır ve gümüş ihraç etmek ve gühmercile yapmak için maden emineğine ve maden bulunan kazaların kadılarına yazılan fermanlardır.

Bu fermanlardan anlaşıldığına göre 967'den 1200'e kadar Anadolu eyaleti ile sair eyaletlerde en mühim gümüş, bakır ve demir ocakları : Gümüşhane, Espiye, Keban, İnegöl, (İnegöl'de Üçüncü Murat gümüş akça kestirmiştir.) Argani, Kığı, Bilecikte, gühmercile ocakları da : Akdağ, Van, Erciş, Niğde, Kilisehisar, Malatya, Larende, Karaman, İç il, Meraş ve Kayseriye'dedir; Rumeli'de en mühim maden ocakları : Novaberde, Serberniçe, Kıratova, Sidre Kapsı, Rudnik, Kamengrad, Koçanya ve Taşozda bulunuyordu.

Madenlerde çalışmak üzere civar kariyelerden bir kaçının ahalişi tekaliften afedilir, reayadan ayırd edilerek madencilik ve o zaman tabiri vechile kürecilik hizmetinde kullanılırdı. Bunların ekseri zamlı tarifesiydi. Madenlerde çalışmalar imdadı menzil, hazariye ve seferiyye, nal ve kaftan baha, öşrü dem ve diyet ve sair tekalifi örfiyye ve şakkadan muafıtlar. İşlerine valiler ve hakimler müdahale edemezlerdi. Aralarında ve başkaları ile davaları olduğu zaman, maden işleri geri kalmamak için, davaları maden emineğeri vasıtası ile ve şeriat marifeti ile görüldü. Davalarını faslettirmek için İstanbul'a veya sair vilayetlere gitmelerine müsaade edilmezdi.

Anadolu ve sair eyaletlerdeki maden ocaklarında müteakip sipahizadeler çalışırlardı. Ekseriya sipahiler bunları raya telâkki ederek kendilerinden raiyyet resmi almak isterlerdi; fakat Divan buna derhal mani olurdu.

Madenlere kömür ve odun, ameleye zahire ve erzak civar kariyelerden tedarik olunurdu, ve her kaza ve kariyenin uhdesine isabet eden kömür ve odunun miktarı tesbit edilmişti. Mesela Keban madenin kömürüne medar olmak üzere Arabgir kazaları her sene ikişer bin dörder yüz gürüş verirlerdi. Odunları civar ormanlardan bu vazife ile mükellef kazalar halkı tarafından kesilir ve taşınırdı.

Madenler ekseriya, civardaki eşkiyanın tecavüzüne uğrardı. Meselâ Espiye madenine Çepni eşkiyası daima tecavüz ederlerdi. Bunları eşkiya tecavüzünden muhafaza ve maden amalesinin mürur ve uburunu temin için kudretli beğler ve yahut madenler civarına iskan olunan aşiretler me-mur edilirdi. Mesela Argani madeni etrafını Eğil ve Çermik hakimleri muhafaza ederlerdi. Bunların azil ve nasıpları, Diyarbekir valilerinden ziyade, maden emineğine aitti. Keban ve Argani madenlerine giden hazineyi salimen sevk etmek vazifesi Dedeşli, Selmanlı, Cokşurutlu, Ayhanlı, Sofılar ve Kulıkkak cemaatlerine tevdi edilmişti.

Gümüş madeni çıkan yerlerin ekserinde para kesmek için darphane açılır, civarında kalp para kesecek hilekârların bulunmaması için civar kadılara emir yazılırdı. Kalp para kesildiği haber alındığı zaman, kesenlerin evleri basılır, aletleri zapt olunurdu. Rumeli'de Kıratova'da ve Novaberde'de birer darphane vardı. Kanuni Sultan Süleyman Kıratova'da sikke kestirmişti. Evliya çelebi diyor ki : Hala deruni şehirde eski darphane durur. Hatta Sultan Muradı

Rabi asrında darphanesinde sekizi bir dirhem simi halisden dirhem ve dinar kesilüb hattıyla bir gına müdevver akçesi var idi. Hakire görmek ve bir ikisini hizf itmek müyesser olmuşdur. Halen darphanesi muattal olup madeni peyderpey işlemektedir (Evliya Çelebi cC, S. 563). Novoberde darphanesine gelince, onun hakkında da şu malumatı veriyor.

Halen üç kol damarları vardır. Ka'rı zeminden cevherini çıkarub emine teslim iderler. Emin dahi huzurlarında fûruht idüb malı miriyi virir. Burada sultan Murad hanı Rabi zamanında darbhane işleyüb yazısile simi halis akçesi vardır ki hakir malik olmuşdur. Halen darphanesi mesdud olub Selanik'li Yahya nam âdem Gümüşhane emindir. Novoberdeli hilyei şerif müellifi şairi mahir Zuhuri Efendi maden katibidir. (Evliya Çelebi cV, s. 583. Novoberde'de ikinci Murat 1834), Fatih (855), Bayazıt (886), Birinci Selim (918), Kanuni (926), İkinci Selim (974) gümüş, Üçüncü Murat (982) altın ve gümüş sikke kestirmişlerdir.

Keza Keban madeninde de para kesmek için bir darbhane açılmıştı (1147).

Bilhassa harp zamanı, barut gülle ve para lâzım olduğu vakitler, madenlerde büyük bir faaliyet görülürdü. Anadolu'da ve sair eyaletlerde, güherçile madeni bulunan yerlerin kadılarına mütemediyen hükümler yazılır. Van, Bilecik, Rudnik ve Kamengırad madenlerinde yuvarlaklar dökülürdü. Bilecik'te dökülen yuvarlaklar ekseriya 16, 14, 11, 20 ve 22 kıyyelikti. Bunların iskelelere nakline Rumeli'de Selanik, Vize, Afçebolu, Naldöken yürükleri, Anadolu'da Kütahya, Karahisar ve sair mahallerin yayaları ve müsellimleri tayin olunurdu.

Sultan Süleyman'ın Kanunnamesinde (Kanunname-i Ali Osman 23, 27, 41) madenciler hakkında mevcut maddeler şunlardır:

«Ve demür kürelerinde Karadeniz kenarında kum vem idüb yuyub emekleri gecüb demir hasil iderler. Bir büyük demürden altı akçe alına Amma maden mesalihi için gelen demürden nesne alınmaz.»

«Rudnik (Buradaki ocaklarda 36, 46, 48 okkalık yuvarlak dökülürdü.) ve serebernice madenlerinde veya onlara müteallik olan ocaklarda kömür yaksalar sipahiler ala Eflâklar içinde yakanlardan ancak beği ala.

Maden ocaklarının faaliyetine, Tecavüzden masuniyetine amelesinin hukuk ve vezaifine, yollardan emin ve salim gidib gelmelerine son derece dikkat edilirdi. Madenlerden Asitanei seadete o zamanın tabirile «hazine» veya «Simü zer» geleceği zaman yollarda «alinen ve salimen» ubur ve mürürü için muhafızlar tayin olunur. yol üzerindeki kadırlara sıkı emirler gönderilirdi. Bununla beraber hazinei eşkiya tecavüzünden masun bulundurmamak gene mümkün olamazdı: 1164 te Keban ve Argani madenlerinden gönderilen üç yük altın ve gümüş eşkiya eline geçmiş, eşkiyanın ele geçirilmesi için Divan'dan mütemediyen hükümler yazılmıştır.

Anadolu'da veya Rumeli'de, her hangi bir mahalde, maden zuhur ettiği haber verilir verilmez derhal «çaşni-sine bakılmak üzere» cevherinden kâfi miktarda getiri

lirdi. Darphanede cevher kal edilir, işletilmesinde «nefi azım» olacağı tahakkuk eder etmez civarındaki bir iki kariyye tekalifi örtiyye ve şakkâdan af edilerek küreci yazılır, diğer madenlerden ustalar gönderilerek madenin işletilmesine başlanırdı. Özdemir Oğlu Osman Paşa'nın Şark seferi esnasında Şirvan'da (992), 1133 de Taşoz'da gümüş madeni Meraş'ta bakır madeni, Samakov'da gümüş madeni (1165) Nif'te gümüş madeni (1175) zuhur ettiği zaman, hep bu suretle hareket edilmiştir.

Hicri on ikinci asırda Anadolu'da en faal maden ocakları Gümüşhane, Espiye, Keban ve Argani madenleriydi. Gümüşhane'nin eski ismi Canca idi. Evliya Çelebi Gümüşhane için şu malumatı veriyor: Kale Fatih Mehmet Han'ın eline girmiştir. O sırada burada olan madeni sim hiç bir diyarda yoktu. Şehre o zaman Gümüşhane denilmiş ise de Defterhane-i Ali Osman'da Canca yazılmıştır. Cümle halkı tekalifden muaf ve müsellemler olub gümüş işletmeğe memurdurlar. Şehir halen Osmanlılar elinde olub yetmiş kadar kimi âtil, kimi işler gümüş madenleri vardır. Amma bu şehri Gümüşhane'nin damarları yedi koldan kol kalınlığında damarlar olub cümlesi kurşunsuz halis cevherdir (Evliya Çelebi cII s 343 - Gümüş Hacı madeni için cII s 405)

Gümüşhane mukataası «Devleti aliyenin mücessem ve muazzam mukataatından» dı. Bu madenin «siyanet ve vikayeti» ne pek ziyade ehemmiyet verilirdi. Odunu, kömürü muntazaman te'min olduğu gibi, icabında lüzumu olan masarif için sermayede gönderilirdi. 1155 de Gümüşhane'ye sermaye olmak üzere Tokat'tan 50.000 gürüş gönderilmişti. (Mühimme defteri, Evahiri ra 1155 - Canca (Gümüşhane) de Kanuni gümüş (926), İkinci Selim altın ve gümüş (974) Üçüncü Murat altın ve gümüş (982) sikke kestirmişlerdir.)

Keban madenine Malatya sancağı kazaları her sene altı bin gümüş kömür belediyesi, Sivas'da Akçadağ nahiyesi de dört bin yük kömür verirdi. Bundan başka maden amelesini iz'âç etmemeleri için, Şark seferine giden serdarlara Gümüşhane'den geçmemeleri için Divan'dan sureti mahsusa hükümler yazılırdı.

Anadolu'da madenleri işletmekle beraber, darphanelerinde sikke kesilen yerlerin en meşhurları Gümüşhane Keban madenleri olduğu gibi, Rumelide de kıdem itibarile Kıratova ve Novoberde'den sonra Serbernice, Koçanya ve Sidre kapsi madenleri idi.

Serbernice hakkında Evliya Çelebi şu kısa malumatı veriyor: Sirebine bulgar ve Sırpça gümüş manasına olub bu kalenin dağlarında dahi gümüş madeni bulunmakla bu isim verilmiştir. (Evliya Çelebi cV s 425). Kanuni (926) İkinci Selim (974) Üçüncü Murat (982) cülûs ettikleri sene burada gümüş sikke kestirdikleri gibi, Koçanya'da da Kanuni Altın ve Gümüş İkinci Selim ile Üçüncü Murat'da gümüş sikke darp ettirmişlerdir.

Sidre kapsi madenine gelince, bu madene bidayette çok ehemmiyet verildi. Cülûs ettikleri sene, Kanuni (926) altın ve gümüş, İkinci Selim (974) altın, Üçüncü Murat'ta (982) altın ve gümüş sikke darp ettirdiler. Sidre kapsi madeni bir müddet muattal kaldı. 1141 de tekrar işletilmesine karar verildi. Civardaki reaya, eskiden olduğu gibi, gene maden hizmetine tayin olundu. İptida üç kuyu

açıldı, üç çark yapıldı. Sidre kapsi «sevahili deryada vaki olmağla korsan keferesi ve haydud eşkiyasından muhafaza için yevmiye onbeşer akçe ulufe ile kırk nefer sekban tahrir ve ağaçtan bir palanga binasına vaz'ı erkan olundu.

Demir madenlerinden, Rumeli'de Türkler tarafından yakın zamanlara kadar işletilen ocak, Samakov'da idi. Evliya Çelebi (c.VI s. 128) Samakov demir ocaklarını şu suretle tasvir ediyor.

«Bu diyarı Samakov denilen ateşi Nemrud yakan körüğünü on adam çekemez. Su değirmeni körüğü çekerek ateşi yakar. Fil gövdesi kadar demir örsler üzre akiki yemeni gibi kırmızı demirleri sendan' üzre koyub Camus kellesi kadar çekiçleri ile ve yine san'atlı su dolapları vasıtasıyla kırmızı demire vurduklarında zeminü âsümanı titredirler. Serikârda ancak iki üstad örsü üzre dolab ile birer ikişer kantar demirleri çekiç altına koyub çeküb urmaktadır. Her urmakda demir uzayub çubuk oldukda yine bir san'at ile çark dolabın suyunu keserek şebü ruz böyle kârı ruzikâr iderler. Nice seyyahlar bu kârı görüb engüst ber diheni hayret olurlar. Bu kârı ancak görmek ile takdir mümkün olur, yoksa böyle yazmakla olmaz. Her sene buradan Selânik benderi tarikiyle cemi' Osmanlı ülkasına sekiz bin araba kadar demir gider.»

Türkiye'de maden ocaklarının işletilmesine ihtimam olduğu gibi altın ve gümüşün harice çıkmamasına da fevkalade itina edilirdi. Tüccardan bazıları altın ve gümüş toplarlar, Erzurum, Gümüşhane Kili, İsmail, Selânik, İzmir ve Piyas'dan İrana ve sair mahallere külçe halinde götürürlerdi. Bundan başka fazla baş vererek altın ve gümüş meskutatı da toplarlar, İrana ve Mısıra götürüp satarlardı. Hükümet memleket dahilinde altın ve gümüşün azalmaması için «Külçe ve meskûk bir dirhem zerüsimin duyuru Ahare» çıkarılmamasını temin eder. İstanbul, Boğazkesen ve Kavak iskelelerini sıkı bir inzibat altında tutardı.

Aynı zamanda altın ve gümüş fiyat da konurdu. 1130 da harice altın ve gümüş çıkarılması şiddetle men olduğu sırada altın ile gümüşün fiyatlarını da kararlaştırmak ciheti düşünülürdü «Simi halisin dirhemei yirmi ve su altununun dahi yirmi dört kırat olan halisi dört yüz yetmiş sağ akçeye satılması» karar altına alındı.

Bununla beraber, maden ocaklarında çalışan kürecilerin gümüş satmalarına müsaade edilirdi. Meselâ c devirde Gümüşhane madenlerinden çıkan cevher furunlara konub yakılmak için her furuna yüz guruş sarf edilirdi. Amele ise yakılabilecek miktar cevheri ancak bir haftada çıkarabilirdi. O hafta çıkardıkları gümüşden icabı kadarını tüccara satarlar, aldıkları paraları gelecek haftanın furun masarifi ile kendi ihtiyaçlarına sarf ederlerdi. Gümüşhane'den hükümet iki yüz kese hasılat aldığı için bu hasılatın elden gitmemesini nazarı dikkate alır, ameleinin dağılmamasını temin maksadile Gümüşhane'den hasıl olan gümüşden icabı kadarının tüccara ve sair kimselere satılmasına mani olmazdı.

967 den 1200 senesine kadar madenlerin keşfine ve işletilmesine, odununun ve kömürünün tedarikine, madenlerin eşkiya tecavüzünden vikayesine dair Divandan yazılan hükümlerin vesika mahiyetinde olanları bu derç ettiklerimizden ibarettir. Bunlardan başka gene madenlere ve bilhassa memlehalara dair de iki yüzü müteceviz evrak vardır. Fakat bunların kısmı âzamı makbuzlardan ve hesap kağıtlarından ibarettir. Maamafih onların içinden vesika itihazına şayan olanları da derç edilmiştir. Binaenaleyh, Osmanlı devrinde Türkiye madenlerinin ne tarzda işletildiğine, ve ne gibi yerlerde yeniden maden zuhur ettiğine, maden amelesinin ne gibi nizamlara tâbi tutulduklarına dair bir fikir vermek itibarile bu vesikaların tarih noktai nazarından bir kıymeti olduğu itikadındayız.

Büyükada, 8 kânunusani 1931

Sadeleştiren: İLHAMİ KURAL